

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пожидаєва О. В.

У статті визначено педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності та розкрито їх зміст.

Ключові слова: педагогічні умови підготовки, навчальний процес, фахові дисципліни, зміст навчальних програм, підготовка майбутніх соціальних педагогів, консультативна діяльність.

В статье определены педагогические условия подготовки будущих социальных педагогов к консультативной деятельности и раскрыто их содержание.

Ключевые слова: педагогические условия подготовки, учебный процесс, профильные дисциплины, содержание учебных программ, подготовка будущих социальных педагогов, консультативная деятельность.

The author of the article describes pedagogical conditions of training prospective social pedagogues for counseling and reveals their content.

Key words: pedagogical conditions of training, educational process, special disciplines, content of training programs, training of future social teachers, counseling.

Докорінні зміни в соціально-економічному житті України, модернізація та вдосконалення системи освіти зумовлюють нові вимоги до якості підготовки фахівців соціальної сфери. Перед вищими навчальними закладами постає завдання підготовки соціальних педагогів, здатних надавати населенню кваліфіковану допомогу у вирішенні життєвих проблем, здійснювати соціальну, психологічну та педагогічну підтримку особистості, сприяти попередженню негативних явищ у молодіжному середовищі, забезпечувати сприятливі умови соціалізації особистості. Концептуальні засади підготовки фахівців соціальної сфери визначено в Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття), Національній доктрині розвитку освіти, Законі України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю".

Одним із провідних напрямів професійної діяльності соціальних педагогів є консультування. З огляду на це, особливої ваги набуває забезпечення якості професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності, що передбачає ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку фахівців, упровадження нових технологій організації навчального процесу у вищому навчальному закладі.

Метою статті є розкриття сутності педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності.

Визначення педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності потребує уточнення понять "педагогічні умови" та "педагогічні умови підготовки".

У філософському словнику поняття "умови" визначено як "вагомий компонент комплексу об'єктивних речей і їх станів, взаємодій, з якого з необхідністю виникає існування даного явища" [18, с. 707]. У словнику російської мови С. Ожегова "умови" визначено з кількох позицій, зокрема як "обставини, від яких щось залежить; правило, яке встановлене в певній галузі життєдіяльності; обстановка, в якій щось відбувається; дані вимоги, від яких потрібно відштовхуватись" [11, с. 821].

Пошуки визначення поняття "педагогічні умови" показали, що цю категорію досліджували й обґрунтовували науковці К. Дубич, О. Гура, Н. Житнік, М. Зверева, Ю. Костюшко, О. Мещанінов, В. Стасюк та ін.

Так, зокрема, умови, як змістову характеристику компонентів педагогічної системи (зміст, методи, форми, засоби, особливості взаємодії учасників педагогічного процесу тощо) розглядає М. Зверева [5]. Поняття "педагогічні умови" К. Дубич визначає як сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених заходів педагогічного процесу, які забезпечують досягнення конкретної мети [1, с. 79].

Педагогічні умови професійної підготовки В. Стасюк визначає як обставини, від яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей. Науковець досліджував педагогічні умови, що сприяють удосконаленню професійної підготовки фахівців, серед яких зазначив: організацію і спрямування педагогічного процесу на формування та розвиток професійної готовності; застосування особистісно орієнтованого підходу і створення особистісно орієнтованих взаємовідносин; ліквідація дублювання змісту навчання, шляхом удосконалення та максимального розвитку міжпредметних зв'язків; використання віртуальних методів навчання із застосуванням інформаційних технологій [17].

Дослідником Н. Житнік визначено і досліджено педагогічні умови, що забезпечують якісну професійну підготовку фахівців, а саме: реалізацію змісту освіти; методичне забезпечення навчально-виховного процесу; впровадження інноваційних навчальних технологій; забезпечення особистісно

орієнтованого підходу в організації навчання; стан виховної роботи у вищій школі; професійну майстерність викладачів [2].

Необхідною умовою реалізації професійної підготовки, що забезпечує можливість переходу фахівця на вищий рівень професійної компетентності є неперервність, яка функціонує через систему професійної підготовки соціальних педагогів, що передбачає допрофесійну підготовку (допрофесійне навчання, професійний відбір), різнорівневе професійно-педагогічне навчання у вищому навчальному закладі (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), післядипломну освіту (самоосвіта, підвищення кваліфікації, оволодіння спеціалізаціями) [16].

Вищенаведені визначення дають можливість дійти узагальненого твердження, що "педагогічні умови" – це детермінанти, що забезпечують процес формування знань, умінь і навичок. Ми будемо ґрунтуватися на підходах Ю. Костюшко та під педагогічними умовами підготовки розуміти сукупність обставин життєдіяльності суб'єктів (педагог-студент), які зумовлюють розвиток особистості, сприяють формуванню готовності до діяльності у новій соціокультурній ситуації [8].

Водночас ми усвідомлюємо, що процес підготовки соціальних педагогів до консультативної діяльності має свою специфіку. Набуття студентами теоретичних знань, практичних умінь і навичок є визначальним у процесі підготовки і формуванні готовності майбутніх соціальних педагогів до майбутньої професійної діяльності, в тому числі й консультативної.

Узагальнення теоретичних підходів до визначення та характеристики понять "педагогічні умови" та "педагогічні умови професійної підготовки", дозволило нами визначити й обґрунтувати зміст педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності.

Першою умовою є – формування мотивації майбутнього соціального педагога до набуття теоретичних знань та умінь консультативної діяльності. Ми вважаємо, що підготовка майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності буде значно ефективнішою за умови організації системної, неперервної роботи з формування мотивації.

Мотив виступає усвідомленим чинником, що визначає спрямованість дій і вчинків людини. В мотивах конкретизуються потреби, які не тільки визначають їх, а й самі змінюються і збагачуються внаслідок розширення кола об'єктів, які їх задовольняють. Розвиток у студентів спонукальних мотивів навчання залежить від певних умов, а саме: усвідомлення безпосередніх і перспективних цілей навчання; розуміння теоретичної і практичної значущості засвоєних знань; емоційність викладання і сприймання змісту наукової інформації; накопичення об'єму і новизна інформації; професійна спрямованість; підтримка зацікавленості, інтересу студентів у навчальній діяльності; створення позитивного психологічного клімату у навчальній групі.

Процес підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності буде успішним за умови розвитку пізнавального інтересу, складовими якого є емоційні враження, ініціативи, інтелектуальні здобутки тощо. Сукупність таких утворень у процесі вивчення фахових дисциплін підсилуватиме мотивацію навчання. Усвідомлення необхідності знань, умінь, формування необхідних якостей може сприяти успішному оволодінню консультативною діяльністю, а також розвитку інтересу до професійного її виконання. Розвиток інтересу до накопичення знань, умінь і навичок консультування буде результативним за умови використання викладачами активних методів форм навчання (дискусій, рольових ігор, тренінгів, практичних робіт); емоційності у викладі навчального матеріалу; створення сприятливого для навчання емоційного клімату; організації продуктивної внутрішньогрупової навчальної діяльності; здійснення зворотного зв'язку з аудиторією; аналізу успіхів і причин невдач.

Важливим у формуванні мотивації є реалізація потреби у досягненні успіху, що сприяє формуванню цілей і лежить в основі наполегливості у вирішенні професійних завдань. Зазначимо, що якщо потреба у досягненні не реалізована, то велика ймовірність зниження успішності навчально-пізнавальної діяльності. Тому важливо створювати необхідні чинники для її реалізації. Одним з таких чинників є активне залучення студентів у процес не лише отримання знань з теорії і технології консультативної діяльності, але і безпосереднього їх використання на практиці, адже досвід і знання, уміння та навички, які накопичують студенти, слугують джерелом їх професійного зростання.

Отже, використання активних інноваційних форм і методів навчання, створення комфортної атмосфери комунікативної взаємодії, об'ємність змісту і новизна навчального матеріалу, повага до особистості студента може сприяти активному формуванню мотивації до оволодіння знаннями, уміннями, навичками консультативної діяльності.

Для визначення наступної педагогічної умови підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності у ВНЗ, ми звернулися до аналізу робочих навчальних програм фахових дисциплін: "Соціальна педагогіка", "Етика соціально-педагогічної діяльності", "Технології соціально-педагогічної роботи", "Основи соціально-правового захисту особистості", "Основи профорієнтаційної роботи", "Соціальний супровід сім'ї", "Соціально-педагогічна профілактика правопорушень", "Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів" та ін. Результати контент-аналізу підтвердили необхідність введення в робочі навчальні програми окремих фахових дисциплін спеціальних тем лекцій, семінарських та практичних занять, які б доповнювали зміст питаннями, що спрямовані на підготовку майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності.

Відповідно було визначено другу педагогічну умову, а саме доповнення змісту фахових дисциплін у контексті підготовки до консультативної діяльності. Реалізація даної умови передбачає можливість змістового оновлення, актуалізації і вдосконалення програм та методичного наповнення таких фахових дисциплін, як: "Технології соціально-педагогічної діяльності", "Основи соціально-правового захисту особистості", "Соціально-педагогічна профілактика правопорушень", "Основи профорієнтаційної роботи", "Соціальний супровід сім'ї", "Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів".

Аналіз робочих навчальних програм з дисципліни "Технології соціально-педагогічної діяльності", показує, що зміст тем даного курсу містить загальні питання технології психолого-педагогічного консультування, функції, етапи, принципи, методику консультування. На нашу думку, його можна доповнити такими питаннями як-от: методика здійснення проблемного аналізу ситуації клієнта (аналіз та формулювання змісту запиту клієнта); визначення обставин, що мають істотне значення у проблемі клієнта; визначення кола осіб, що задіяні в ситуації; прогнозування ситуації та її наслідків; визначення шляхів вирішення ситуації; застосування прийомів використання засобів підтримки; застосування техніки здійснення зворотного зв'язку у консультуванні; проведення рефлексивного аналізу ситуації консультативної взаємодії соціального педагога з клієнтом (об'єктивна оцінка власних можливостей консультанта, оцінка емоційного простору взаємодії, аналіз проведеної роботи) значно посилить теоретичну підготовку студентів до консультування.

Формування правової компетентності соціального педагога здійснюється в процесі вивчення дисципліни "Основи соціально-правового захисту особистості", тому важливим аспектом є доповнення змісту питаннями, які б розкривали особливості консультативної соціально-правової допомоги різним категоріям населення.

Зміст програми навчальної дисципліни "Соціально-педагогічна профілактика правопорушень" можна доповнити питаннями консультативної допомоги особам з девіантною поведінкою (організація індивідуально педагогічного підходу до дитини; корекція особистісних рис, які обумовлюють девіантну поведінку; корекція негативного впливу соціального оточення – сім'ї, групи однолітків; психолого-педагогічна підтримка). Зміст практичних занять з курсу можна доповнити питаннями технології проведення консультативної роботи у дитячому, підлітковому та молодіжному середовищі з метою розповсюдження профілактичної інформації, пояснення наслідків асоціальних дій та соціальної реклами. Важливим аспектом профілактики правопорушень також є призначення і принципи роботи мобільних консультативних пунктів обміну шприців для ін'єкційних споживачів наркотиків, а також пунктів соціальної допомоги та підтримки рідних та членів родин.

У змісті курсу "Основи профорієнтаційної роботи" доцільно акцентувати увагу на умовах ефективного профорієнтаційного консультування у загальноосвітніх закладах, методах проведення профконсультації, деталізувати функції соціального педагога-профконсультанта в службі зайнятості, обґрунтувати схему і методику профконсультації в ситуації втрати чи пошуку роботи клієнта, визначити особливості консультування з питань умов виплати матеріальної допомоги, компенсацій по безробіттю громадянам, зареєстрованим у службах зайнятості.

Важливим під час вивчення курсу "Соціальний супровід сім'ї" акцентувати увагу на аналізі проблемної ситуації-запиту сім'ї, аспектах роліової взаємодії в сім'ї, пошуку особистісного ресурсу суб'єктів консультування, обговоренні можливих засобів розв'язання тієї чи іншої проблеми. Слід зосереджувати увагу на розкритті особливостей консультування різних типів сімей (молодої сім'ї, неповної сім'ї, прийомної сім'ї тощо).

Визначені питання, які можуть бути розглянуті у межах вищезазначених дисциплін, розширять знання майбутніх соціальних педагогів, будуть використані під час практичної підготовки.

Аналіз результатів стану підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності дозволив нам визначити наступною важливою умовою впровадження курсу "Теорія і практика консультування у соціально-педагогічній діяльності". Визначальним у вивченні даного курсу є розвиток професійної компетентності студентів, сприяння у засвоєнні теоретичних знань, практичних умінь, формування високого рівня готовності до здійснення соціально-педагогічного консультування.

Завданнями курсу передбачено: формувати мотивацію студентів до оволодіння знаннями, вміннями і навичками консультування; сприяти розвитку особистісних якостей, необхідних для успішної консультативної роботи з клієнтом; навчити застосовувати техніки і прийоми консультування; формувати у майбутніх фахівців готовність до здійснення консультативної діяльності з різними категоріями клієнтів.

У результаті засвоєння змісту навчальної дисципліни "Теорія і практика соціально-педагогічного консультування" студенти повинні знати:

- теоретичні засади соціально-педагогічного консультування, зокрема: поняття, мету, завдання, напрями, принципи соціально-педагогічного консультування;
- сутність і напрями соціально-педагогічного консультування в різних сферах життєдіяльності людини, зокрема освітній, правовій, соціально-побутовій;
- технологію консультативної взаємодії з клієнтом (етапи консультативної бесіди, прийоми діагностичних процедур, техніки формулювання питань, засоби використання рефреміну, методику завершення консультативного діалогу та ін.);
- особливості консультативної соціально-педагогічної допомоги різним категоріям клієнтам.

Формування системи знань у процесі вивчення курсу має забезпечити спрямованість на оволодіння такими вміннями, як:

- використовувати та інтегрувати набуті знання, вміння, навички у практичній професійній соціально-педагогічній діяльності;

- надавати консультативну допомогу, а саме: визначати технологію консультативної взаємодії; встановлювати комунікативні відносини; діагностувати, аналізувати, оцінювати проблему клієнта; ставити завдання, здійснювати допомогу у прийнятті рішення;

- дотримуватися етичних принципів і меж професійної компетенції в роботі з клієнтом.

Логіка розкриття навчального матеріалу має полягати в поступовому переході від аналізу базових понять, технологій консультування до розкриття особливостей консультативної діяльності соціального педагога з різними цільовими групами.

Процес підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності може бути успішним за умови формування практичних умінь і навичок консультування. Тому наступною педагогічною умовою підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності є формування вмінь і навичок консультування під час практичних занять та професійної практики.

Так, наприклад, зміст курсу "Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів" доцільно наповнити практичними заняттями, що сприятимуть розвитку практичних умінь консультування різних груп клієнтів, шляхом виконання студентами практичних вправ: складання карток анкетних даних клієнтів, розробка програми і плану вивчення ситуації, моделювання причин поведінки клієнта, опис доцільності застосування форм і методів роботи, розробка методичних рекомендацій. Крім того, програму практичних занять можна доповнити різними видами імітації консультативного діалогу з проблемної ситуації клієнтів з подальшим визначенням структурного змісту консультації, доцільності використання конкретних технік і прийомів. Це сприятиме формуванню у студентів умінь моделювати різні консультативні ситуації, аналізувати їх, передбачати результати і визначати ефективність проведеної роботи. Важливо розкрити також особливості проведення інформаційних консультацій різним групам клієнтів щодо отримання пільг, матеріальних компенсацій, призначення і спектру послуг закладів соціальної допомоги і соціального обслуговування, особливостей роботи центрів соціально-трудова та професійної реабілітації.

У процесі формування практичних умінь необхідно враховувати індивідуальні особливості студентів, їх комунікативні можливості, особливості навчання на тому чи іншому курсі. Важливим аспектом є формування мотивації студентів до практики консультування, роз'яснення перспективних можливостей професійного й особистісного зростання. Кожний вид фахової (професійно орієнтованої) практики має передбачати змістовні і цільові характеристики підготовки до консультативної діяльності, пізнавально-професійні завдання стосовно набуття вмінь і навичок консультування.

За основу визначення видів практик нами було прийнято інтегрований підхід. Аналіз програм практик трьох вищих навчальних закладів України (Природничо-гуманітарного навчально-наукового інституту Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя) дозволило нам надалі розписати запропоновану умову за такими видами практик: ознайомча, волонтерська, діагностична, соціально-педагогічна.

На першому курсі за умови цільового спрямування основним компонентом ознайомчої практики має бути особистісно-професійне самовизначення і соціально-рольова ідентифікація особистості студента з професією консультанта. Цьому сприятимуть визначені завдання практики: ознайомлення зі специфікою соціально-педагогічної консультативної діяльності в умовах певної організації (бази практики): напрямками і видами консультативних послуг; соціально-рольовими моделями консультативної взаємодії "консультант – клієнт". У процесі виконання даних завдань відбувається оцінювання студентом власних комунікативних здібностей, визначення наявності чи відсутності професійно-значущих особистісних якостей. Процес проходження ознайомчої практики студентами буде успішним за умови навчання технікам встановлення професійно-етичних стосунків зі співробітниками відповідних служб та їх клієнтами; формування вміння спостерігати й аналізувати діяльність спеціалістів-консультантів; уміння об'єктивно оцінювати свої можливості, психологічні якості і комунікативні здібності.

У процесі проходження волонтерської практики студенти другого курсу оволодівають професійно-функціональними ролями. У зв'язку з цим важливо передбачити їх участь у спостереженні за здійсненням консультативного процесу досвідченим фахівцем, аналізі консультативного процесу, визначенні доцільності використання технік у кожному конкретному випадку.

На третьому курсі цільовим компонентом діагностичної практики є орієнтованість на вивчення методів дослідження особистості і причин звернення за консультативною допомогою. За умовою виконання завдань практичної підготовки, а саме: проведення спостережень за професійною діяльністю спеціалістів-консультантів, визначення технологічної, комунікативно-етичної складової консультативного процесу, підбору та апробації діагностичних методів дослідження особистості – студенти поглиблюють знання з консультативної діяльності.

Діяльнісно-самореалізаційний підхід стає визначним у ході проведення соціально-педагогічної практики на четвертому і п'ятому курсах. Даний вид практики передбачає формування особистісної, інформаційно-технологічної готовності студента до самостійної організації консультативного процесу. Така

готовність передбачає розвиток умінь встановлювати комунікативну взаємодію з клієнтом; визначати оптимальні методи соціальної діагностики ситуації клієнта; виділяти реальні фактори соціального ризику; ставити соціальний діагноз клієнту; виявляти функціональні можливості соціальних, адміністративно-правових, освітніх установ у допомозі клієнту; розробляти ефективну модель комплексної соціальної допомоги. Крім того, студент повинен навчитися вести відповідну документацію – протокол консультативної бесіди, статистичну інформацію.

У процесі проходження практик на випускних курсах варто, на нашу думку, під час визначення спеціальних завдань (до яких належать й завдання консультативної діяльності) передбачити супервізію як метод підготовки до консультативної діяльності. В процесі супервізії студенти потрапляють до системи професійного наставництва. Наставник (супервізор) може допомогти студенту у процесі проходження консультативної практики організувати діалогічну взаємодію і аналізувати реальну ситуацію клієнта: допомагає у виробленні професійних комунікативних умінь, аналітичних навичок; у виявленні навчальних проблем; допомога у виробленні адекватних установок щодо клієнтів, до самих себе і до професії в цілому. Студенти можуть навчитися інтегрувати теорію й практику, аналізувати, критично оцінювати та перевіряти на практиці знання, набуті в процесі вивчення фахових дисциплін.

Таким чином, нами визначено та обґрунтовано сутність педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності. Такими умовами ми вважаємо: формування мотивації майбутнього соціального педагога до набуття теоретичних знань та умінь консультативної діяльності; доповнення змісту фахових дисциплін у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності; впровадження курсу "Теорія і практика консультування у соціально-педагогічній діяльності"; формування навичок і вмінь консультування під час практичних занять та професійної практики.

Література

1. Дубич К. В. Особистісно орієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Дубич Клавдія Василівна. – Рівне, 2007. – 267 с.
2. Житник Н. В. Організаційно-педагогічні умови підготовки бакалаврів економіки у коледжі II рівня акредитації : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Житник Ніна Василівна. – Кривий Ріг, 2002. – 233 с.
3. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів : програма навчальної дисципліни / Т. В. Журавель. – К. : Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка, 2009. – 37 с.
4. Заверико Н. В. Соціально-педагогічна профілактика правопорушень : навчальна програма курсу / Н. В. Заверико. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – 10 с.
5. Зверева М. В. О понятии "дидактические условия" / М. В. Зверева // Новые исследования в педагогических науках : сб. ст. / под ред. В. С. Самойлова. – М. : Педагогика, 1987. – Вып. 1. – С. 29–32.
6. Конончук А. І. Соціально-педагогічна робота з різними групами населення : навчальна програма / А. І. Конончук, І. М. Шаповалова. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 11 с.
7. Конончук А. І. Технології соціально-педагогічної діяльності : навчальна програма / А. І. Конончук. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 46 с.
8. Костюшко Ю. О. Педагогічні умови підготовки майбутнього вчителя до міжособистісної взаємодії в ситуації конфлікту : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Костюшко Юрій Олександрович. – Житомир, 2005. – 263 с.
9. Краснова Н. П. Етика соціально-педагогічної діяльності : навчальна програма курсу / Н. П. Краснова. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2007. – 13 с.
10. Мацкевич Ю. Р. Технології соціально-педагогічної роботи : навчальна програма курсу / Ю. Р. Мацкевич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – 16 с.
11. Ожегов С. І. Словарь русского языка: ок. 60 000 слов / Сергей Иванович Ожегов ; под ред. Л. І. Скворцова. – 25-е изд., испр. и доп. – М. : Мир и образование, 2006. – 976 с.
12. Освітньо-професійна програма бакалавра за спеціальністю 6.010105 "Соціальна педагогіка" напряму підготовки 0101 "Педагогічна освіта" / Київський державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : КДПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 3–5.
13. Освітньо-професійна програма спеціаліста за спеціальністю 7.010105 "Соціальна педагогіка" напряму підготовки 0101 "Педагогічна освіта" / Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ : ЛНПУ імені Т. Шевченка, 2008. – С. 2–30.
14. Песоцька О. П. Основи соціально-правового захисту особистості : навчальна програма курсу / О. П. Песоцька. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2007. – 34 с.
15. Петрочко Ж. В. Соціально-правовий захист населення : програма навчальної дисципліни / Ж. В. Петрочко. – К. : Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка, 2008. – 38 с.
16. Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / В. А. Поліщук. – Тернопіль, 2006. – 44 с.
17. Стасюк В. Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі "школа – вищий заклад освіти" : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Стасюк Варвара Дмитрівна. – Одеса, 2003. – 280 с.
18. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: Л. Ф. Ильичев и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 849 с.